

הגות וחינוך

הרב ד"ר יוחאי רוזיק

רס"ג – "מודל הכפירה" היבטים אקטואליים

אחת הבעיות העיקריות המעסיקות את מורי מקצועות היהדות בכלל ומורי מחשבת ישראל בפרט היא, יכולתם להפוך את חומרי הלמידה למשמעותיים עבור חיי התלמידים. כדי להתמודד עם בעיה זו בחרנו לעסוק להלן בחלק מתוך שמונה סיבות הכפירה אותן מונה רב סעדיה גאון בהקדמה לספרו "אמונות ודעות". לכאורה, ניתן כמובן ללמוד סיבות אלו, להבין אותן כ"פשוטן", ולמצות בכך את כוונת המחבר. לעניות דעתנו, האתגר שניצב לפני המורה הוא מורכב ועמוק יותר. אנו ממליצים לראות בסיבות הכפירה נקודת מוצא ממנה ניתן לפתח מודל רחב שיעסוק במכלול רעיוני שלם, בעל משמעות לחייו האישיים של התלמיד המתבגר. בדרך זו ייחשף התלמיד להיבטים מגוונים הנגזרים מהקטע הנלמד ועשויים לתרום לעיצוב אישיותו האמונית.

נפתח את דיוננו בסיבה הראשונה הגורמת, לפי דעתו של רס"ג, להגיע לכפירה.

"תחילתן כובד הטורח על בני אדם בטבעם, וכאשר ירגיש האדם שדבר שהוטל עליו מצריכו להתאמץ ולהתחזק בהוכחות, ולנהוג על פי מסקנות העיון בענייני הדת - אז יברח ויתרחק מכך... מפני שהם רוצים את החופש ובורחים אליו".

רס"ג מונה שלוש סיבות עיקריות בדבריו אלו: הצורך להתחזק בהוכחות לביסוס האמונה, המחויבות המעשית הנגזרת מהאמונה בבורא עולם, ובקשת החופש שסותר לכאורה את שתי המגמות הראשונות. כדי להעמיק בדבריו אנו ממליצים לעסוק בשלושה נושאים עיקריים:

- א) מהי הגדרת חופש והאם אדם המוגדר "חילוני" הוא חופשי?
- ב) האם החינוך למצוות הוא חינוך כפייתי?
- ג) מהי דרך החינוך הרצויה בעבודת ה' לאור דברי רס"ג?

הנושא הראשון (סעיף א') מעמיד במרכזו את השאלה האם חופש פירושו שחרור ממוסר וערכים ורצון חופשי "לעשות איש הישר בעיניו", או שאדם חופשי

באמת הוא אדם שאינו משועבד לערכי הסביבה, האופנה והלחץ החברתי? הגאון מוילנא מפרש בהקשר זה את הפסוק "הולך ביושרו ירא ה' ונלוז דרכו בזהו" (משלי י"ד) - כי אדם "ירא ה'" הוא אדם ש"הולך ביושרו" ואינו מתחשב בתדמיתו החברתית, במסגרת חברתית בעלת ערכים שליליים, אלא מכוון את מעשיו רק על פי רצון הבורא. לעומת זאת, אדם הקובע את התנהגותו ומעצב את ערכיו בהתאם ללחץ החברתי "בזהו ה'" מאחר ואדם זה "אינו עושה הצריך לו ועושה הישר בעיני הבריות".

אדם בעל חופש לעשות ככל העולה על רוחו, ללא מגבלות תורניות, מוסריות וחברתיות, אינו חופשי באמת, מאחר ולרוב רצונו משועבד לגורמים חיצוניים דוגמת יצרים, סמכות כפייתית וכד'. לעומת זאת, עובד ה', כדברי ריה"ל:

"עבדי זמן - עבדי עבדים הם, עבד ה' הוא לבדו חופשי",

נותן ביטוי לרצונו הפנימי האמיתי מתוך הנחה שקיים קשר הדוק בין בריאת האדם "בצלם אלוקים", לבין אופי רצונו הפנימי המבטא עובדה זו. ניתן כמובן בהקשר זה להרחיב את הדין עם התלמידים בשאלה האם אדם "חופשי" (חילוני) הוא אכן אדם חסר ערכים שעושה ככל העולה על רוחו, או שגם החילוניות מבוססת על ערכים ומהו ההבדל בין ה"חופש החילוני" לבין ה"חופש הדתי".

הנושא השני (סעיף ב') עוסק בשאלה האם החינוך למצוות ועבודת ה' צריכים להיות חינוך כפייתי המבטא ניגוד גמור לבקשת החופש אליו בורחים בני האדם או שמא חינוך למצוות, המבוסס על כפייתיות ואינו מאפשר חופש, הוא חינוך לקוי מיסודו שעלול להביא לחילון וכפירה.

בהקשר זה מומלץ לצטט קטע מתוך ספר העוסק בחקר מגמות החילון בנוער הדתי¹:

"ככה זה התחיל. יצאנו לבלות שבת כן שבת לא... בהתחלה היינו יושבים לראות סרט בטלוויזיה. בהתחלה פחדנו שהשמיים עומדים ליפול, אחר כך ראינו ששום דבר לא קרה".

ניתוח תוכן מקור זה מעלה שתי שאלות. השאלה הראשונה מתייחסת לאופי שולחן שבת בביתו של הכותב. מה היה חסר בביתו בליל שבת ומדוע היה לו צורך ללכת ולרעות בשדות זרים "שבת כן שבת לא"? השאלה השנייה נוגעת לתהליך הפסיכולוגי שעובר הכותב לפני חילול שבת ראשון. יש לשים לב כי הפחד מהעונש הוא הגורם המרתיע אותו מחילול שבת לראשונה בחייו. איננו עדים להפנמה או הזדהות אלא בעיקר לפחד מפני גורם חיצוני, ובסופו של דבר "שום דבר לא קרה...".

1. פישרמן, ש. נוער הכיפות הזרוקות, מכללת אורות ישראל, אלקנה, תשנ"ט, עמ' 29.

זו ההזדמנות לנתח עם התלמידים לעומק את מושגי החופש והחינוך למצוות. היהדות מבססת את יסודות החינוך על הכרה והזדהות פנימית בבחינת "חובות הלבבות". הסתירה בין החופש וקיום המצוות באה לביטוי רק במציאות בה קיום המצוות והאמונה בבורא נובעות מתוך כפייה. כאשר בני נוער אינם מוצאים סיפוק במסגרת דתית-כפייתית הם מחפשים מוצא במקומות אחרים. לעומת זאת, כאשר התהליך הנפשי מבוסס על הכרה פנימית והזדהות, עבודת ה' איננה מעמסה, אלא, ביטוי לחופש הרצון. נדגים זאת בקטע הבא:

"הפעולה הדתית בעיקרה חוויית סבל היא². כשהאדם מזדמן עם האל לפונדק אחד הוא נתבע על ידי האל להקרבה עצמית המתבטאת במאבק עם יצריו הפרימיטיביים, בשבירת הרצון... הקרב את קורבנך! זה הצו העיקרי הניתן לאיש הדת. בחירי האומה, מאותה שעה שגילו את האל, התעסקו בפעולת הקרבה מתמידה".

אחת הסיבות העיקריות המובילות לכפירה היא הגאווה כדברי רס"ג בסיבה החמישית:

חוצפה וגסות רוח הבאים על האדם עד שאינו מוכן להכיר שיש כאן חכמה שהיא נעלמה ממנו, ולא ידיעה שנשגבה מבינתו. ועליו אמר הכתוב: "רשע כגובה אפו – בל ידרוש, אין אלוקים כל מזימותיו" (תהלים י', ד).

פעמים רבות ניתן לשמוע מפי אנשים המערערים על מציאות ה' את הטענה "מה שאינני מבין אינני מקבל". משמעות הדברים היא כי הדובר בוחן את המציאות רק עפ"י נקודת מבטו המצומצמת כבשר ודם. חרף העובדה שנוכח נושאים רבים בטבע וברפואה, שאיננו מבינים, איננו טוענים כני"ל הרי בענייני אמונה הופכת טענה זו לרווחת.

העמדת "האני" במרכז והקניית דומיננטיות בחשיבה ובהחלטה רק לאדם עצמו מונעת הכרה בכוח עליון מנותק מחומרנות וחשיבה מוגבלת. ניתן להמחיש לתלמידים עיקרון זה בעזרת סיפור על ניסוי מאלף שנעשה בארה"ב עם ילדים מופרעים. במהלך הניסוי בדקו החוקרים אפשרות השפעה של שינוי כתב יד על האישיות. הנחת היסוד היתה כי כמו שכתב יד משקף, על פי תורת הגרפולוגיה, את האישיות יתכן ושינוי כתב היד ישפיע על האישיות. להפתעת החוקרים חל שיפור משמעותי בהתנהגות הילדים. נמצאנו למדים כי כשם שתת ההכרה יוצרת צורות וסימנים בעלי משמעות, ללא שיתוף ההכרה, כך יתכן וביטויים של צורות וסימנים בעלי משמעות יחדירו את המשמעות לתוך תת ההכרה ללא שיתוף

2. הרב י' ד' סולוביצ'יק, "בסוד היחיד והיחד" (פלאי, ר. - עורך), הוצאת אורות, ירושלים תשל"ו, עמ' 427.

ההכרה. במילים אחרות אין בלעדיות לרובד ההכרתי וקיימים היבטים ומשמעויות נוספות הנסתרות מעינינו. לפיכך צריך האדם להכיר במוגבלותו ומתוך כך יהיה בעל נכונות גדולה יותר לקבל מציאות נעלמת ממנו.

במקביל להדגשת חסרונות הגאווה בהתפתחות הרוחנית, זו ההזדמנות עבור המורה להאדיר את הענווה כבסיס ליראת שמיים והעמקה בתורה. ביטוי לגישה זו ניתן הרב אליהו דסלר³:

ביררנו לנו חז"ל (סוטה, דף כא) "אין דברי תורה מתקיימין אלא במי שמשים עצמו כאין, שנאמר והחכמה מאין תימצא". אם אין מתברר לאדם שלילת כח עצמו, אם אינו מבין ששקר היא כל שאיפתו לסמכות עצמית, אז אי אפשר שהוא יקבל את התורה באמת... רק אם הוא מבין את השקר, את האין שיש בו אז הוא יכול להבחין באמיתת האמת ולהשיב אותה אל לבו... הרי שהכח העיקרי אשר בו תיתכן מלחמת היצר וקבלת התורה ללב באמת הוא כח ההתבטלות.

דווקא בתקופת ההתבגרות מומלץ לנצל את דברי רס"ג כדי להעמיק יסודות משמעותיים בתקופה זו. גאווה עצמית, ראיית העולם בצבעי שחור ולבן נטולי מורכבות, והדגשת "האני", מאפיינים את הצעיר המתבגר ומשפיעים על עיצוב עולמו, לכן, התמודדות המורה עם היבטים אלו עשויה להועיל.

הסיבה השישית לכפירה, עפ"י הרב סעדיה גאון, מתייחסת להשפעה ההכרתית והתת-הכרתית על המאמין, כתוצאה ממפגש או שמיעת טיעונים של אנשים כופרים:

"טענות שאדם שמע מן הכופרים וחדרו ללבו ושכנעוהו, וישאר בשאר ימיו תחת השפעתן... ואינו מבין שעליו להגן על עצמו בפני דבריהם כדי שלא יזיקוהו, וכמו שאם לא יגן על עצמו מפני החום והקור כדי שלא יפגעו בו - יאבדוהו ומיתוהו".

מומלץ לתרגם את דברי רס"ג ולהעניק להם מימד רלוונטי באמצעות מצבים עכשוויים בני תקופתנו כגון: קריאת ספרי פילוסופיה והגות שעלולים לערער או להעמיד בספק את האמונה, מפגשים משותפים בין תלמידים דתיים ותלמידים שאינם דתיים והשפעת אמצעי התקשורת בכלל, על אישיותנו והשקפת עולמנו.

בספר שיצא לאור בשנים האחרונות מתועדים מונולוגים של קבוצת נערים ונערות בשנות העשרים לחייהם שהפסיקו לקיים מצוות ולהגדיר עצמם כאנשים

3. הרב אי' דסלר, "מכתב מאליהו", חלק ב', תל-אביב תשל"ח.

דתיים (דתלי"שים = דתיים לשעבר בשפה העממית). להלן ציטוט קטע של אחד הדוברים⁴:

"באופן רשמי העזיבה שלי את הדת התחילה ממאמר של אלכסנדר דונט שנקרא "קול מתוך האפר". זה מאמר של מי שהיה באושוויץ. הוא פורסם ב"שדמות" (ביטאון התנועה הקיבוצית - י.ר.) או ב"מחשבות" אני כבר לא זוכר. מאמר מאוד חזק בנושא השואה. מאמר האשמה נגד אלוקים. המורה שלי הביא את המאמר כשלמדנו ספר איוב. זו הייתה הפעם הראשונה שנתקלתי במצב כזה, שהדברים מתחילים מאפס ולא מאחד. לא שאלו אותי "יש אלוקים ועכשיו מה, למה, כמה", אלא "עכשיו אין אלוקים, מה עושים עם זה הלאה?" אני זוכר את זה עד היום, כי זה השפיע עלי, כנראה לא במקרה".

פעמים רבות אנו עדים למורים השואפים להציג לפני תלמידיהם מגוון דעות ומרחב פלורליסטי. מגמה זו, ברוכה מאוד כשלעצמה, אולם טומנת בתוכה סיכונים לא קטנים דוגמת ההשפעה שראינו בקטע לעיל. המורה, שהלך לביתו "שמח וטוב לב" לאחר השיעור המוצלח, לא היה מודע להשפעה הנפשית העמוקה של המאמר על אחד מתלמידיו - השפעה שתפסה מקום אפשרי נכבד בתהליך החילון של התלמיד. מגמת הדיון בעקבות קטע זה צריכה להוביל למסקנה שאין לזלזל במקורות חריגים ושונים מהשקפתנו ועלינו להיות מודעים להשפעתם. לפיכך, מוטלת עלינו חובה לקריאה ביקורתית, ויצירת בסיס אמוני ראשוני מוצק שעליו ניתן לבנות קומות נוספות ומורכבות.

ביטוי נוסף להתמודדות עם דעות הפוכות ושונות, ניתן לראות בוויכוחים ההיסטוריים הידועים בין נציגי היהדות לבין מומרים או נציגי דתות אחרות. ויכוחים אלו, על אף חשיבותם ולפעמים הכרעתם האינטלקטואלית לטובת היהדות, דרשו מחיר לא קטן מהמתמודדים עצמם כמצטייר מהמדרש⁵:
"פעם אחת ר' יהודה בן נקוסה התווכח עם המינין ונצחם כולם ופצע ראשיהון, ושבחוהו תלמידיו. אמר להם, לכו והתפללו על האיש והחמת שהיתה מלאה מרגליות ועכשיו מלאה פחמים".

לכאורה הצליח ר' יהודה בן נקוסה לנצח את יריבו לשמחת תלמידיו וחבריו. למעשה, מאיר ר' יהודה את עינינו, הניצחון דרש ממנו מחיר אישי: "לכו והתפללו על האיש והחמת שהיתה מלאה מרגליות (=טהורה, אמיתית, מקורית - י.ר.) ועכשיו מלאה פחמים". המפגש עם המינין, ההתנצחות והמאבק נתנו את אותותיהם והשפעתם הרוחנית חרף הניצחון הסופי. כמוכן, יש להבדיל בין

4. לב, שי ושיודע לשאול, הוצאת הרגול, תל-אביב.

5. קהלת רבה, פרשה א, סעיף ח.

אנשים לא דתיים בימינו לבין המינין המתוארים במדרש. למרות זאת, יש לחדד באוזני התלמידים את העיקרון המשתמע מדברי המדרש: החשיפה ההשקפתית וההתמודדות עם "האחר והשונה" עלולות להשפיע ולהטביע את חותמן גם אם בסוף ניצחנו או התקרבו... מומלץ בהקשרים הנ"ל לפתח דיון עם התלמידים בעניין "מפגשי דתיים וחילוניים", במסגרת בתי הספר, ולנתח את הרווחים וההפסדים כתוצאה ממפגשים אלו שהפכו להיות רווחים במחוזותינו.

אחד ממקורות ההשפעה המשמעותיים המעצבים את דעת הקהל בכלל ואת השקפת בני נוער בפרט הם אמצעי התקשורת. הצגת "טענות שאדם שמע מן הכופרים וחדרו ללבו", כחלק מסיבות הכפירה, לפי רס"ג, קשורה קשר הדוק לאמצעי התקשורת והשפעתן. אין בכוונתנו לשלול את עצם הצפייה וההאזנה לאמצעי התקשורת שהרי בוודאי קיימת תועלת רבה שניתן להפיק מהם להשכלה כללית, למידע יומיומי, ולהנאה בשעות הפנאי. בד בבד עלינו להיות מודעים להשפעה הישירה והעקיפה שיש לאמצעים אלו על עיצוב נפש הנוער. בחרנו לדון בקטע הבא כבסיס ליישום דברי רס"ג במציאות היומיומית שלנו⁶:

"הקשיבו נא היטב כל אב ואם הדואגים לאושר ילדיהם הטילו עליהם איסור תקיף אל מסכי הטלוויזיה להשקיף! בכל דירה בכל צריף עץ או פח יושבים הנם קפואים מול המסך והם צופים, צופים, צופים, כפופי-קומה כמו קופים. והם יושבים ומסתכלים כמו ישישים מתוסכלים, והם סופגים כמין תורה את כל הרעל הנורא... נכון. יושבים הם בדממה. לא מקימים כל מהומה. הם לא שוברים ולא מכים, הם לא רבים או צועקים... אך נא לזכור מה מעוללת הטלוויזיה לכל ילד היא מעוותת הגיון, היא מחסלת הדמיון היא מעוותת, מבלבלת, ובלי בושה הנה גוזלת מן הילדים והילדות את קסם ארץ האגדות וכך הילד הבוהה מפסיק לחשוב... הוא רק רואה".

הדגש המרכזי מבחינתנו בקטע, הן השורות "סופגים כמין תורה את כל הרעל הנורא", וכמו כן, "הילד הבוהה מפסיק לחשוב הוא רק רואה". אין כמונן לקבל את הנאמר באופן גורף וחד משמעי אבל בהחלט יש להדגיש בעקבות הנאמר את חשיבות אמצעי הבקרה, הטכנית והעצמית, כדי להתמודד עם טענות שעלולות להשפיע על עולמנו הרוחני. בקרה זו יכולה להיות באמצעות הכנה מראש, באמצעות ויסות הצפייה או השמיעה, ובאמצעות עיצוב מערכת טיעונים כהגנת נגד.

6. דאל, רי צרלי והשוקולדה, הוצאת זמורה-ביתן, תל-אביב תשל"ח.

לסיום נושא זה, אנו מציעים להציג בפני התלמידים את דברי הרב יעקב משה חרל"פ, רבה של שכונת "שערי חסד" בירושלים וראש ישיבת "מרכז הרב". חשיבות דבריו היא כבסיס להתמודדות עם טענות בני נוער "לי זה לא יקרה", שכונתן לומר, כי חרף האזהרות מפני השפעות שליליות אפשריות, הדוברים רואים עצמם "מחוסנים" מפני השפעה שלילית. להלן הקטע:⁷

"הנה כל ראייה פסולה וכל ידיעה כוזבת כשם שהאדם רואה אותה ושומע אותה כן הן מתרשמות בנפש פנימה, וכל רישום נפשי מוכרח הוא גם לצאת לפועל ולהיכשל במעשה... שכן כל רישום בנפש מבקש לו סלילת דרך לפועל ולמעשה. ועל כן צריכים זריזות עצומה וזהירות מרובה להתרחק".

אחד העקרונות החשובים ב"עולם הנפש" של האדם הוא העיקרון שכותב שורות אלו מגדירו כ"חוק שימור הזיכרון". נפש האדם מתרשמת וקולטת אירועים שונים מהסביבה הן במישור החווייתי והן במישור האינטלקטואלי. לפיכך, עלינו להיות מודעים בחיי היומיום לדברי רס"ג ולהתמודד בצורה נכונה עם טענות והשפעות הסביבה.

כסיבה שביעית לכפירה מונה רס"ג את יכולתם של המאמינים עצמם להתמודד באופן מעמיק ומקיף עם שאלות יסוד הדורשות הוכחות אמוניות. לדעתו, היעדר התמודדות נכונה ומצג בלתי מספק של האמונה היהודית, בפני השואלים והמתעניינים, עלול לגרום לחוסר רצון להתחבר אל האמונה היהודית ובמקרים מסוימים לכפור בה:

"הוכחה חלושה שאדם שמעה מאחד המיחדים וזלזל בה וחשב שכל ההוכחות בענייני אמונה חלשות כמותה... ואינו מעלה בדעתו כי מוכר בדים שאינו מיטיב להבחין בבגדים העדינים - אינו גורע מערך הבדים מאומה".

ניתן ליישם את דברי רס"ג במציאות ימינו בשתי אפשרויות. האפשרות הראשונה מתייחסת אל המאמינים הנורמטיביים המייצגים את האמונה היהודית כלפי הסביבה ואין בידם תשובות מספקות לשאלות וכל שיש בידם לספק היא "הוכחה חלושה". האפשרות השניה היא, להתייחס דווקא אל השואלים והמתלבטים ולכוון את אור הזרקורים אל הפוטנציאל של השואלים המבקשים תשובות גדולות לשאלותיהם. אחד מגדולי ישראל שהתייחס אל ההיבט המתואר לעיל הוא הראי"ה קוק במאמרו המפורסם "מאמר הדור"⁸:

7. הרב י' מ' חרל"פ, "מי מרום על פרקי אבות", פרק א', משנה ז'.
8. הרב א' י' קוק, "אדר היקר", הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ה, עמ' ק"ח.

"דורנו הוא דור נפלא, דור שכולו תמהון. קשה מאוד למצוא לו דוגמא בכל דברי ימינו. הוא מורכב מהפכים שונים, חושך ואור משמשים בו בערבוביא. הוא שפל וירוד, גם רם ונישא. הוא כולו חייב גם כולו זכאי. אנחנו חייבים לעמוד על אופיו למען נוכל לצאת לעזרתו... הבה נכין לו הדרך, נראה לו את מבוא העיר, למען יוכל למצוא את הפתח. נודיע לו שימצא מה שהוא מבקש דווקא בגבול ישראל... המחלה הנוראה של הדור אין מקומה העיקרי לא בלב, לא ברגש, לא בתאווה והפקרות, לא בידיים פועלות און ולא ברגליים אצות לרעה, אע"פ שכל אלה חולים ונכאבים הנם. אבל יסודה של המחלה הוא המח - כח המחשבה... הם דומים שמצאו רק צדדים כהים, של רגש בלא דעת, של פחדנות ומורך בלא אומץ לב וגבורת החיים, ויחס לבבם בקרבם... **ודור בעל רוח גדול חפץ ומוכרח לחפוף בכל מקום שהוא פונה, לשמוע דברים גדולים. ועיקר הגדולה של הדברים הוא שיהיו מסוימים ומבוררים, עם גדלם רחבם והיקפם.**"

הרב מדגיש בדבריו את הפער הקיים בדורנו בין המראה החיצוני לבין עולם הרוח הפנימי "חושך ואור משמשים בו בערבוביא". בניגוד למציאות ראשונית שטחית, מסתתר פוטנציאל רוחני גדול אצל השואלים. כדי להתמודד עם השאלות ולספק לשואלים את הצורך הרוחני אותו הם מבקשים, חובה עלינו להתאים את המסרים הרוחניים ליכולת הקליטה של השומעים. דווקא השאלות הקשות, המתריסות לפעמים, מלמדות כי לפנינו "דור בעל רוח גדול שחפץ ומוכרח לחפוף... לשמוע דברים גדולים. ועיקר הגדולה של הדברים הוא שיהיו מסוימים ומבוררים". ניתן כמובן לדון, כשאלה עצמאית, ברלוונטיות "מאמר הדור" לתקופתנו, אולם בוודאי שהעיקרון העולה ממאמר זה לא נס ליחו גם בימים אלו.

מומלץ בהקשר לנושא זה, להעמיק עם התלמידים, באופי התשובות שהם עצמם היו רוצים לשמוע, בהפרדה בין אי יכולת המאמין (הרב, המורה, המדריך) לתת תשובות הולמות ומספקות, לבין אמיתות האובייקטיביות של האמונה היהודית, ובפוטנציאל הרוחני הטמון בבני הנוער של דורנו הדורשים תשובות אמיתיות ומתנגדים לכל סממן של זיוף התנהגותי או השקפתי.